

MEHMED ENİSİ YALKI'NIN ALMAN RUHU ADLI SEYAHATNAMESİNE İMGEBİLİMSEL BİR YAKLAŞIM*

Yılmaz DAŞCIOĞLU**

Mürsel GÜRSES***

ÖZET

II. Meşrutiyet dönemi, Tanzimat ile Cumhuriyet arasındaki geçişi sağlaması yönüyle son derece önemli bir evre olduğu gibi, yeni bir ulusun kimliğinin oluşumunda rol oynayan etkenleri barındırması yönüyle de öncü bir dönemdir. Bir ulusun kimliğinin oluşmasında edebiyat eserlerinin çok önemli bir görev üstlendiği açık bir gerçektir. Bu bağlamda II. Meşrutiyet dönemi gibi kritik bir zaman zarfında ortaya konan kimi edebi eserlerin, Cumhuriyetle birlikte sistematik hale getirilen batı tipi Türk kimliğinin inşasında önemli bir görev üstlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu çalışmada, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte büyük bir artış gösteren yurt dışı seyahatnamelerinden birisi imgebilimsel yöntemle incelenmektedir. Meşrutiyet dönemi isimlerinden gazeteci-yazar Mehmed Enisi Yalkı'nın, henüz Latin alfabesine aktarılmayan *Alman Ruhu* adlı seyahatnamesinde yeni bir ulusun, batı tipi Türk'ün inşası için teklif ettiği Alman/Almanya modeli çeşitli imgeler aracılığıyla çözümlenmektedir. Bütün bir seyahatname boyunca "Alman gibi çalış", "Alman gibi metin ol", "Alman gibi ruhunu kuvvetlendir", "Alman gibi adaletle hizmet et" nidalarının bir arka fon olarak çınlaması, Almanya'nın model alınmasının teklif edilmesinin açık işaretleridir. Çalışmanın sonunda, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan yeni bir ulusun inşası bunalımını yaşayan Osmanlı aydınının, seyahatnameyi bir edebi tür gibi kullanmaktan çok, toplumu eğitmek, ona yön vermek, ona alternatif yaşam ve kültür sunmak kaygısıyla kaleme aldığı tespit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: seyahatname, imge, imgebilim, " ötekil'

AN IMAGOLOGIST APPROACH TO MEHMET ENİSİ YALKI'S TRAVELBOOK "ALMAN RUHU"

ABSTRACT

The period of second constitutional is very important in terms of providing transition between Reorganization and Republic period. Besides this, it is a pioneer period in that it encloses determinants which play an important role in bulding a new national identity. It is a clear fact that literary works take a crucial assignment in creation of a new national identity. In this respect, to asses that some literary works published during second contitutional had very important functions to build up western-type turkish identity which was systematized later by Republic period would not be wrong. In this research, one of abroad travelbook after second constitutional is scrutinized, using imagology

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen, *Evliya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler Sempozyumu*'nda (23-24 Mayıs 2011) bildiri olarak sunulmuş ve yayımlanmamış metin geliştirilerek hazırlanmıştır.

** Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: ydascioglu@gmail.com

*** Bilecik Üniversitesi, Sos. Bil. Ens. El-mek: mursel77@hotmail.com

as a method. Mehmed Enisi Yalkı, journalist and writer from the time of constitutional, proposes German/Germany model in order to build up a new nation, a western type Turk, in his travelbook *Alman Ruhı* which is still not transcribed from Arabic Alphabet to Latin. This model is analysed in terms of imagery. Being resound as a background, the exclamations such as work like a German, immovable like a German, fortify your spirit like a German, run after justice like a German are the signs of proposing Germany as a model. At the end of research it is determined that ottoman intellectuals who experienced the crisis of building a new nation wrote travelbook to educate and direct society, to present an alternative life or culture for it rather than literary concern during the time from Reorganization to Republic.

Key Words: Travelbook, image, imagology, “the other”

Giriş

II. Meşrutiyet dönemi (1908-1923) Türk tarihi, siyaseti, edebiyatı, kültürel hayatı açısından büyük önemi olan bir zaman dilimidir. II. Meşrutiyet üzerine araştırma yapan birçok araştırmacı bu dönemin Türk tarihi içindeki yerini ve önemini sık sık dile getirmişlerdir. Örneğin Mümtaz Turhan,

“Memleketi gelecek değişmelere zihnen hazırlayan, ictimâî şuur ve benliği kuvvetlendirmek suretiyle milli mukavemeti arttıran, milliyetçiliğin temellerini atan, milli bir edebiyat ve fikir hareketini meydana getiren böyle bir devir olmadan bugünkü inkılâbın vukuunu düşünen, ictimâî oluş ve tarihi realiteyi kavrama bakımından kolay değildir. Onun için bu devrin garplılaşma hareketimizde mühim bir mevkii olması icap eder.” (Turhan 1969, 273)

ya da “bugün kabul edilmiş hiçbir unsur yoktur ki o vakit üzerinde konuşulmamış, yazılmamış ve münakaşa edilmemiş olsun” (Turhan 1969, 291) diyerek bu dönemin önemini ortaya koymaktadır. Ahmet Turan Alkan ise onu “konsantre Cumhuriyet tarih” (Alkan 1992, i) olarak nitelendirirken on beş yıllık zaman dilimine bütün bir cumhuriyet tarihinin sığdırılmış olmasına gönderme yapmaktadır. Hilmi Ziya Ülken bu dönemin ilk günlerinde “fikir hayatının bir anarşi manzarası” (Ülken 2005, 139) gösterdiğini dile getirirken dönemin kaotik düşünce yapısına gönderme yapmakta, Celalettin Vatandaş, “II. Meşrutiyet’in Türk siyasi hayatına getirdiği en mühim yeniliklerden birisi Millî Hâkimiyet prensibidir.” (Vatandaş 2008, 58) derken milli hâkimiyet düşüncesini öne çıkartmaktadır. Baran Hocoğlu da, “parlamentar ve anayasal düzen içerisinde farklı düşünce ve ideolojilere sahip partilerin temsil elde ettiği çok sesli, kozmopolit ve çoğulcu bir dönem” (Hocoğlu 2010, 15) olarak adlandırdığı bu dönemde çok partili hayata geçişi öncüllemektedir. II. Meşrutiyet’in imparatorluktan cumhuriyete geçiş dönemi olduğunu, Türk inkılâbının hazırlayıcısı olduğunu ise Tarık Zafer Tunaya şu sözleriyle dile getirmiştir:

“II. Meşrutiyet on senelik fiili ömrüne karşılık birkaç devletin tarihini dolduracak kadar siyasal ve sosyal olaylara sahne olmuştur. Onun asıl önemi, kendisinden sonra gerçekleşen hareketlerin insanlarını yetiştirmesi, imparatorlukla cumhuriyet rejimi arasında bir geçiş devresi mahiyetine sahip olmasıdır.” (Tunaya 1989, 176)

Araştırmacıların hemen hepsi çeşitli ifadelerle bu dönemin önemini vurgulamışlar ve Tanzimat’ın Meşrutiyet’i hazırladığı gibi, Meşrutiyet’in de Cumhuriyet’i hazırladığını dile getirmek istemişlerdir.

Hiç kuşkusuz bu kadar önemli bir dönemde basılan kitapların, yayımlanan gazete ve dergilerin incelenmesi, gerek o dönemi gerekse cumhuriyetin kuruluş felsefesini anlamak bakımından büyük önem taşımaktadır. Meşrutiyet döneminde ortaya konan gezi kitapları da bu bağlamda değerlendirilmeli ve dönem paradigmasını anlamada önemi bulunduğu kabul edilmelidir. Yüzyıllar boyunca gezi konusunda isteksiz davranan Türklerin bu dönemde hızla geziye yönelmesi, yayımladıkları kitaplarla izlenimlerini paylaşması ve “ötek” milletler hakkında imgeler oluşturması Türk aydınınının bu dönemde ne tür bir düşünce yapısında olduğunun ipuçlarını vermektedir.

İncelemeye geçmeden önce hakkında çok sınırlı bir bilgiye sahip olduğumuz Mehmed Enisî Yalkı’yı ve yöntemimiz olan imgebilimsel yöntemi kısaca tanıtmakta yarar vardır.

Turkish Studies

Mehmed Enisî'nin *Avrupa Hatıratım* adlı eserini günümüz Türkçesine aktaran Ahmet Özalp, Enisî'nin 1870 doğumlu olduğunu, on dokuz yaşındayken ilk çalışması *Vâveylâ-yı Şebâb* (Cemal Efendi Matbaası, 1889)'ı, bundan iki yıl sonra 1891 yılında *İki Levha* (Bahriye Matbaası, 1891) adlı eserini yayımladığını söylemektedir. (Özalp 2008, 14) Mehmed Enisî'nin bir deniz subayı olduğu, donanmada staj yapmak üzere iki yıllığına Fransa'ya gittiği *Avrupa Hatıratım* adlı eserden anlaşılmaktadır. Enisî, bu staj hatıralarını 1911 yılında *Avrupa Hatıratım*¹ (Matbaa-ı Ebuzziya, 1911) adıyla yayımlamıştır. *Avrupa Hatıratım*'dan bir yıl sonra *Ümide Doğru Harâbe-i Hanmân Üzerine* (Matbaa-ı Ebuzziya, 1912) adlı çalışması ortaya çıkar. Sonra sırasıyla *Alman Ruhu* (Nefaset Matbaası, 1330), *Maymunun Defteri* (Minber Matbaası, 1922), *Sosyalistlerin Allah'ı* (Cihan Matbaası, 1927) yayımlanır.

" 1926-1928 yıllarında *İctihad* dergisinde çoğu sanat-edebiyat ağırlıklı yazılar yazdığını saptadığımız Enisî, sonraki yıllarda her şeyden eteğini çekmiş sırta kadem basmış gibidir. Ne bir yazı, ne de bir kitap kaydı bulunmaktadır bu yıllara ait. Bir soyadı (Yalkı) aldığına göre en azından 1934'e kadar yaşadığı kesin olan yazarın bu yılları ancak çok ciddi bir araştırma ile çözülebilecek bir bilmece durumundadır bizim için." (Özalp 2008, 14)

Özalp'ın yukarıdaki ifadelerine ek olarak, biz Mehmed Enisî'nin 1934 yılında Lord Byron'un *Sardanapal* (Hilmi Kütüphanesi, 1934) adlı beş perdelik tiyatrosunu çevirdiğini, yine aynı yıl Lord Lytton'un *Pompei'nin Son Günleri* (Hilmi Kütüphanesi, 1934) adlı eserini tercüme ettiğini gördük. *Temrin* dergisinde Tahsin Yıldırım'ın "Edebiyatçı Bir Jöntürk: Ali Fahri Ağababa" adlı yazısında Ali Fahri ile Mehmed Enisî'nin kardeş olduklarını, Mehmed Enisî'nin Ali Fahri'nin ölümünün ardından *İctihad* dergisinde bir mektup yayımlayarak üzüntülerini ifade ettiğini yazar. (http://www.temrindergisi.com/edebiyatci_bir_jon_turk.php) Kim olduğunu ve neler yazdığını kısmen bildiğimiz Enisî'nin *Alman Ruhu* (1330) adlı gezi kitabı, onun kim olduğuna dair ipuçları vermesi ve Birinci Dünya Savaşı'nın henüz başladığı ilk aylarda Türklerin Almanya'yı nasıl algıladıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

İnceleme yöntemimiz imgebilimsel yöntemdir. İmgebilime geçmeden önce bir imge tanımı yapmak yararlı olacaktır. " İmge" sözlüklerde hayal, hayal etme, resim, düş, heykel, görüş, görme, uzak görüş, düşsel görüntü gibi anlamlara gelmektedir. (Meydan Larousse 1990, 286) İngilizcedeki "image" sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmakta olan kavram, İngilizce-Türkçe sözlükte, 1-resim, 2-görüntü, hayal, imge, 3-fikir, kavram, izlenim, 4-şekil, suret, görünüş, bir şeyin benzeri, 5-aynı, tıpkı, benzer, kopya, 6-simgе, sembol, timsal, remiz, işaret, alamet, 7- örnek, numune, mücessem şekil, 8-tasvir, bir şeyin yazı veya sözle tanıtımı, 9-put, sanem, tapıt, heykel, 10-benzetiş, teşbih, mecaz, 11-(bir kimse hakkında) toplumun kanaati, kamuoyu gibi çok değişik anlamlara gelmektedir. (Atalay 1999, 1750)

Bu anlamların dışında psikolojide " Duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri, hayal, imaj" ya da " Duyularla algılanan, bir uyarıcı söz konusu olmaksızın bilinçte beliren nesne ve olaylar" (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>) anlamlarına gelmesi onun insan psikolojisiyle bağlantısını ortaya koyduğu gibi aynı zamanda tek bir imge tanımı yapmanın da ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır. Bu zorluğuna rağmen genel olarak imge, " dış dünyadan gelen uyarıcıların etkisiyle algılama, yordama ve dışavurum süreçlerinin gerçekleştirilmesi sonucunda ortaya çıkan öznel bir doğrunun sembolik ifadesi" (Ulağlı 2006, 5) olarak tanımlanabilir. " Bilinçaltının istemli ya da istemsiz olarak belirli çağrışımlarla dışa vurumu" (Ulağlı 2006, 4) olarak ortaya çıkan imgeler kalıp yargılardan, korkulardan ve nefretlerden beslenir. Bireyin bir başkası için oluşturduğu imgeler bilinçaltıyla, değer yargılarıyla, düşünce ve inanç dünyasıyla, önyargılarla, stereotiplerle, deneyimlerle, korkularla, rekabetle ve daha pek çok etkenle hayat bulduğundan, nesnellikten oldukça uzak bir görünümüdür.

İmgebilim ise kısaca " diğer sosyal bilimlerin verilerini kendi içinde değerlendirip, incelenen kavrama, disiplinler arası bakış ve analiz olanağı veren yeni bir bilim dalıdır." (Ulağlı 2006, 45) *İmgebilim- "Öteki'nin Bilimine Giriş* kitabının yazarı Serhat Ulağlı, bu bilim dalını enine boyuna incelemiş ve kavramın psikanalizden esinlenerek ortaya çıktığını belirtmiştir. Onun dediğine göre,

¹ *Avrupa Hatıratım*, 2008 yılında N. Ahmet Özalp tarafından *Bir Denizcinin Avrupa Günlüğü* adıyla günümüz alfabesine aktarılmıştır.

"20. yüzyılın başlarında Freud'un, bireyin davranış ve düşünüş tutumlarını etkileyen bilinçaltındaki bastırılmış dürtüler olduğunu varsayan, psikanalist yaklaşımında kullanılan imge incelemesi kuramından esinlenen imgebilim (Fr. İmagologie, İng. imagology) kuramı, adını Latince'de imge anlamına gelen 'imago' ve bilim anlamına gelen 'logos' kelimelerinden alır." (Ulağlı 2006, 22)

İmgebilimin gelişmesinde Walter Lippman, J.M.Carré, Rene Wellek, Hugo Dyserinck ve Daniel Henri Pageaux gibi edebiyat araştırmacıları ile Katz, Barly, Gilbet, Bayton, Bruner ve Campell gibi sosyal psikologların büyük emeği vardır. (Ulağlı 2006, 23)

Ulağlı'ya göre imgebilimin en önemli özelliği, imgenin kendisinden daha çok doğuş nedeni üzerinde durmasıdır. İmgenin neyi temsil ettiği bir imgebilim araştırmacısının tek araştırma konusu değildir. İmgebilim araştırmacısı öncelikle gerçekle kurgusal arasındaki bağıntıyı vermeye çalışmalıdır. Bir başka deyişle yazar tarafından esere taşınan olguların ya da betimlemelerin tarihsel, sosyolojik gerçekliği imgebilimcinin inceleme konusu değildir. İmge araştırmacısı sunum nasıl yapılmış ve yazarın bu olguyu olduğundan farklı veya aynen görmesini sağlayan faktör nedir gibi sorular üzerinde durmalı ve bu sorulara bir yanıt aramalıdır. Diğer bir deyişle imgebilimcinin amacı, yazar tarafından aktarılan bir imgeyi desteklemek veya karşı çıkmaktan çok, onu doğuran mantaliteyi ortaya koyabilmek olmalıdır. (Ulağlı 2006, 46) Aynı konuya benzer sözlerle değinen Herkül Millas da, imge araştırmasının amacının, imgenin gerçeklikle uyumunu ya da uyumsuzluğunu değil, onun mantığını bulup göstermek olduğunu belirtmiştir. Ona göre, "İmajın gerçeklikle ilişkisi o denli önemli değildir; önemli ve temel olan bu imajların hangi model ve proje içinde oluştuğu, hangi toplumsal gereksinimlere yanıt verdiği, hangi ideolojilere, nasıl hizmet ettiği." (Millas 2000, 6)

İmgebilimin bir diğer özelliği disiplinlerarasılığa önem vermesidir.

"Bir imgeyi yazar, toplum, ideolojiler, sosyal ve tarihsel olaylar, inançlar doğurur. İncelenecek olan imgeyi yalnız bir bilim dalının verilerine göre açıklamaya çalışmak onu oluşturan diğer faktörlerin göz ardı edilmesi anlamına gelebilir. Epistemolojik bir yöntem uygulanarak disiplinlerarası bir inceleme yapılmalıdır. Tarih, sosyoloji, teoloji, psikoloji, etnoloji ve politoloji gibi bilimlerin verilerinden faydalanarak imgenin oluşumundaki bütün faktörler göz önüne serilmelidir." (Ulağlı 2006, 47)

Millas'a göre de imge araştırmaları birkaç bilim dalının yöntemlerini ve bulgularını içeren çalışmalardır.

"Bir imaj çalışması şu alanları kapsayabilir: 1)bütün olaylar tarihsel bir çerçeve içinde geliştiklerine göre tarih ve tarih bilimini; 2)ilgili ülkenin edebiyat ve kültür tarihini; 3)özellikle bilinçaltı, peşin yargı, fobiler gibi konuların işleniş açısından ruhbilimi ve toplumsal ruhbilimi; 4)kullanılan sözcüklerin ve kavramların açıklanmasına ışık tuttuğu derecede felsefe ve semiyolojiyi; 5)ulusal düzeyde ilişkilerin gelişimini açıkladığı derecede uluslar arası ilişkileri; 6)ulusal kimlik, yurttaşlık, düşman/dost gibi kavramlara açıklık getirdiği derecede siyaset bilimini. (Millas 2000, 3)

İmge araştırmalarının temel amaçlarından biri "ötek'i nin imgesiyle birlikte onu imgeleyen düşünce yapısını ortaya çıkartmak olmalıdır." Ötek'i nin imgesi her şeyden önce yazarın öznel algısıyla oluşmuştur. Bu yönüyle "Ötek'i", "ber'i in kurgusundan, yazarın algısından ibarettir. Bir başka deyişle "ötek'i", "ber'i ele verendir. "Öteki" bu konumuyla aslında "ötek'i" ni değil, o imgeyi oluşturan toplumu açıklamaktadır. Dolayısıyla "ötek'i" yazarın ve yazarın yetiştiği toplumun ne olduğu konusunda çok önemli ipuçları barındırmaktadır.

Ulağlı'nın da belirttiği gibi, edebi metinlerde imgeler, yazar ile bilinçaltı, yazar ile toplum ve son olarak yazar ile okur arasındaki ilişkiyi ortaya koyan elemanlardır. Yazarın geçmişinden, bastırılmış dürtülerinden, inançlarından ve deneyimlerinden oluşan imgeler yazarın kişiliğini bizlere tanıtan anlamlı yapılarıdır. Yazar eserine yerleştirdiği imgeler ile okuruna kendi toplumunun siyasal, sosyal ve kültürel tablosunu sunar. (Ulağlı 2006, 4) Bütün bunlar dikkate alındığında imgebilimsel yöntemin "ötek'i" nin imgesini vermekle yetinmediği, "ötek'i" ne bakarak "biz'im kimliğimizi de ortaya koyduğu meydana çıkmaktadır. Bu çalışmada da imgebilimsel yöntem uygulanarak *Alman Ruh'u*'ndaki "ötek'i" algısı tespit edilmiş, bununla da yetinilmeyerek "ötek'i" üzerinden biz'im kimliğimiz okunmaya çalışılmış ve yazarın neden bu tür imgeler geliştirdiği üzerine yargılarda bulunulmuştur.

Turkish Studies

Bilindiği gibi seyahat hatırası olarak kaleme alınan eserler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra belirgin bir artış göstermiştir. "Tanzimat döneminde dışa açılmanın nispeten genişlemesi sayesinde devlet adamları, denizciler, askerler, memurlar, edebiyatçılar, doktorlar dünyanın kimi zaman en uç noktalarına kadar seyahat etmişler ve bu seyahatlerinin hatıralarını kaleme almışlardır" (Asiltürk 2000, 36)

1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra ise seyahatnamelerin sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Meşrutiyetin getirdiği serbestlikten yararlanan pek çok gazeteci ve yazarın seyahate çıktığı dikkat çekmektedir. Ahmet İhsan Tokgöz bu durumu *Matbuat Hatıralarım*'da şöyle anlatır:

"31 Mart'ın heyecanlı haftaları geçip de işler doğal akışına girdikten sonra, uzun yıllardır gezi özgürlüğünden yoksun bırakılan Türklerde geziye çıkma istekleri uyanmıştı. Sırasıyla Avusturya, İtalya, Fransa ve Almanya'ya yolculuklar düzenlendi. Bunları düzenleyen gruplar ve komiteler çok yolcu kaydederek ucuzluklar sağladığı için katılanlar çok olmuştur" (Tokgöz 1993, 204)

Yapılan gezilerin nicelik bakımından çokluğu seyahatnamelerin sayısında da belirgin bir artışı beraberinde getirmiştir. Ancak her geziye çıkan da hatıralarını kaleme almamıştır. Aksi takdirde II. Meşrutiyet'in ilanından Cumhuriyet'e kadar yurt dışına yapılan gezilerin anlatıldığı seyahatname sayısının kırk kitapla sınırlı kalmaması gerekirdi.²

Bu gezilerin "sırf gezmek amacıyla yapıldığını düşünmek, geziye katılanların da sadece eğlenmek, değişik coğrafyalar görmek niyetinde olduğunu varsaymak dönem aydını için haksızlık olur. Son dönem Osmanlı aydınları gezip gördükleri yerleri büyük bir dikkatle gözlemlemişler, hiçbir ayrıntıyı kaçırmamaya çalışmışlar, seyahatnamelerini oluştururken edebiyatı değil, toplumsal faydayı ön plana çıkartmışlardır." Dönemin aydınları, içinde buldukları buhran ortamından kolayca ve en az hasarlı şekilde kurtulabilmek, kültürel ve toplumsal devamlılığı sağlayabilmek için olağanüstü bir gayret, zindelik ve üretkenlik göstermişlerdir" (Gündüz 2006, 127) Dönem seyahatnamelerin varlığının ve nicelik bakımından çokluğunun en önemli sebebi bu toplumsal fayda anlayışıdır. *Alman Ruhü* da işte böyle bir ortamda bu tip kaygılarla kaleme alınmıştır. Bu kısa bilgilendirmeden sonra incelememize geçebiliriz.

Her seyahatin elbette görünür ve görünmez birtakım sebepleri vardır. Yazarı seyahate iten karşı konulamaz bir gezi isteği olabileceği gibi zorunlu resmi bir iş de olabilmektedir. Örneğin Ahmet Rasim Birinci Dünya Savaşı'nda Romanya ve Galiciya cephelerinde savaşan Osmanlı askerlerine ulaştırılması gereken tütün paketlerini götürmekle görevlendirilmiş ve burada bulunduğu iki aylık sürede gönderdiği mektuplarla *Romanya Mektupları*'nı (1333) oluşturmuştur. Dr. Şerafeddin Mağmumi'nin gezi kitaplarının önemli bir bölümü seyyar sağlık müfettişliği yapmak amacıyla coğrafyaların izlenimlerini anlatır. Abdülğani Senî *Yemen Yolunda* (1325) ve *Yemen Yolunda-Yemenden Avdet* (1330) adlı eserlerinde mektupçuluk göreviyle gittiği Yemen'i anlatırken, Cenab Şahabeddin *Hac Yolunda* (1325) adlı eserini sıhiye müfettişliği göreviyle Hicaz'a giderken oluşturmuştur. Mehmed Enisî'nin hangi sebeple Almanya'da bulunduğunu tespit etmek zor görünse de kitabın girişinde seyahat etmeyi ne kadar çok sevdiğini, mümkün olsa bütün ömrünü seyahat üzerinde geçirmek istediğini belirten yazar,

"Medeniyetin olanca bedâyi ve hevârkiyle zinetlenmiş olan muazzam beldeleri görmek, oraların şerâit-i hayâtiyesini tedkik etmek, bir müddet o şerâit dâhilinde, o intizam ve umran içinde yaşamak, oralardaki milletlerin esbâb-ı terakkiyât ve tekemmulâtı, tarihleri, âdetleri hakkında tetebbuaatla bulunmak hakikaten arzu edilir şeylerdendir." (Mehmed Enisî 1330, 3)

² Gezi kitapları bibliyografyalarını ve aşağıda belirttiğimiz kaynakları tarayarak II. Meşrutiyet döneminde kırk gezi kitabı yayımlandığını tespit ettik. Gezi ve hatıra kitapları bibliyografyaları için bkz. Baki Asiltürk "Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2, İstanbul 2000, s.209-240, İbrahim Olgun, "Gezi Kaynakçası", *Türk Dili Gezi Özel Sayısı* Mart 1973, s.717-726, Nurullah Çetin, "Türk Gezi Edebiyatına Genel Bir Bakış", *KIBATEK Gezi Edebiyatı Sempozyumu Kitabı*, Ankara 2006, s.17-42, Murat Hanılçe, "II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi", *Bilgi Güz/2008*, s. 147-166, Cevdet Türkay, *İstanbul Kütüphaneleri'nde Osmanlılar Devrine Aid Türkçe-Arapça-Farsça Yazma ve Basma Coğrafya Eserleri Bibliyografyası*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1958, <https://www.yazmalar.gov.tr/>

diyerek Almanya'ya sadece seyahat niyetiyle gittiğini belirtmek ister gibidir. Bu cümleden, burada bulunuşunun görünürdeki nedeni seyahat olsa bile, yazarın beldeleri görmekle yetinmediğini, halkın nasıl yaşadığını, kalkınma sebeplerinin neler olduğunu araştırma gibi bir isteği olduğunu çıkartmak güç değildir.

Eserine önce Berlin'i tanıtmakla başlayan Enisî, Berlin'in temiz, güzel ve mamur olduğunu beyan eder. Yaklaşık bir milyon sekiz yüz bin insanın yaşadığı bu kentte insanlar " âşiyâne-i sa'yelerini, destgâh-ı sanatlarını kurmuş karıncalar gibi fa'âl bir çalışma neticesi olarak maksâd-ı mevcûdiyeti, zevk-i maişeti idrak etmiştir." (sf 4) Büyük asker, büyük âlim ve metin ruh yetiştirmekle şöhret kazanmış olan kent, tam altmış dört buçuk kilometre dört köşe bir alana yayılmıştır.

" Altmış dört buçuk kilometre terbiinde bir meydan tasavvur ederek bunun üzerine müteaddid parklarla, âli binalarla, saatlerce uzamış asfalt yollarla, darülfünunlarla, ziraat, ulûm-ı fûnûn, hıref ve sanayi, âsâr-ı atika müzeleriyle, hayvânât ve nebâtât bahçeleriyle, ahâlinin tenezzühüne mahsûs mesirelerle, tiyatrolarla, ticârethânelerle, dârülmûsikîlerle, muazzam otellerle, her tarafa tek mil mülhakâta merbût ve mümtedd turuk-ı muntazâma ve şebeke-i hududiye ile ve daha bu gibi ta'dad edilemeyecek müessesât-ı âliye ve iktisâdiye ile eazım ve ekâbirin heykelleriyle tezyin ediniz... İşte o vakit altmış dört buçuk kilometre merbaa yayılmış cezr u medd-i ticâretle muttasıl dalgalanmakta bulunmuş olan Berlin'i anlayabilirsiniz." (Mehmed Enisî 1330, 4)

Üstelik Berlin çok sayıda parktan, büyük binalardan, saatlerce uzamış asfalt yollardan, mesirelerden, tiyatrolardan ibaret değildir. Berlin'in üstü kadar, altı da zengindir. Yazar, " sonra da ma'mur ve muhteşem zemînin üstünden altına giriniz; örümcek ağı gibi yolların ve bu yollar üzerinde şimşek sür'atinde lâyenkatî cihât-ı muhtelifeye seyr ü sefer eden elektrik trenlerinin, harekât-ı müdhîşe-i medenîyenin derecesini görünüz." (s. 5) diyerek, Avrupa'da daha 1860'larda başlayan metro faaliyetlerinin, Berlin'de de söz konusu olduğunu dile getirmiştir. Daha o dönemde Berlin ulaşımında metro yerini almıştır; şehrin altı da üstü de modern bir medeniyetin varlığının delilleriyle doludur.

Berlin'in doğal bir güzelliği de vardır. İçinden Spree Nehri geçmektedir. Nehrin üzerine mimarideki üsluplarını gösteren çok sayıda köprü inşa edilmiştir ki bu köprüler üzerinde faaliyet eksik olmaz.

Yazar Berlin hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Berlin ve Almanya'nın tarihçesi hakkında bilgi vermektedir. On ikinci yüzyılı Berlin'in başlangıcı olarak alan yazar, o dönemde burasının Berlin ve Köln (Cölln) adında iki şehirden ibaret olduğunu anlatır. 14. yüzyılın ilk senelerinde-1307-bu iki şehrin birleştirildiğini söyleyerek, sonrasında kentin sürekli büyüdüğünden bahseder. Berlin'in gelişme ve büyümesini duraklatan ilk unsur kentte ihtilallerin yaşanmasıdır. Bu ihtilal döneminde Hohenzollern hanedanının ilk temsilcisi Kont Friedrich yönetimi devralmış ve ihtilal ateşini söndürmüştür. İkinci Friedrich'in iktidar olduğu dönemde uzun savaşlar yapılmış ve kente kuvvetli bir kale inşa edilmiştir.

Yazara göre, Hohenzollern hanedanının büyümesi, kentin önem kazanması, İkinci Electeur Joachim zamanında şehrin ileri gelenlerinin Protestanlığa geçmesi art arda gelir. 17. yüzyılın sonuna kadar Berlin gelişip büyürken meşhur Otuz Yıl Savaşları patlak verir. " Bu hûn ve ateş hengâmesinde Berlin pek çok ıztırabâta giriftâr olmuş, birçok defa düşmanlar tarafından taht-ı işgâle alınmıştır ki muharebe hitame bulunca bir büyük intizamsızlık içinde kalmıştır." (s. 10) Savaşın sonlarına doğru, 1640 yılında, tahta Büyük Electeur Guillaume çıkmış ve şehri yeniden büyütmüş, sokakları temizletmiş, her tarafta tekrar çalışma başlatmıştır. Friedrich Guillaume'un ticareti himaye etmesi şehrin gelişimine çok ciddi katkı sağladığı gibi, 1685 yılında Fransa'dan kovulan Protestan Fransızlara Almanya'nın kapılarını açması, onlara bir koloni kurması da şehrin gelişimine önemli katkı sağlamıştır. " Bu Fransız Protestan mültecileri Almanya'da yani yeni vatanlarında vücûdlarıyla beraber getirdikleri ulûm ve sanâyii tatbîke başlamışlar ve bu zekâ ve faâliyetleriyle yeni bir saâdet ve terakkî devrinin mukaddemesini hazırlamışlardır." (s. 11)

Yazar, bu gelişmelerden sonra Berlin'in nüfusunun gittikçe arttığını, Friedrich Guillaume'un akıllıca siyaseti sayesinde birçok yabancı sanayici kente yatırım yapınca da kentin gittikçe büyüdüğünü belirtmiştir. Ardından gelen Üçüncü Electeur Friedrich ve 1701 yılında kral olan Birinci Friedrich zamanlarında Berlin hem ekonomik anlamda kalkınmış hem de kente pek çok mimari eser kazandırılmıştır.

Enisî'ye göre, Yedi Yıl Savaşları'nın verdiği zarara rağmen Berlin gelişip büyümesine devam etmiş, İkinci Friedrich Guillaume zamanında meşhur Brandenburg limanı, topçu okulu ve diğer eserler inşa edilmiş, on dokuzuncu yüzyılın başlarında saltanatta bulunan Üçüncü Friedrich Guillaume zamanında kentin

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

gelişmesinde büyük bir hız görülmüştür. Napolyon savaşının verdiği zarar gelişmeyi kısmen durdursa da savaştan sonra kent, ilim, fen ve sanayi anlamında tekrar hızla kalkınmasını sürdürmüştür. Bunun yanı sıra kente pek çok binalar, oteller, meydanlar yapılmış, heykeller dikilmiştir. Bu dönem aynı zamanda Bismarck, Moltke ve Goethe gibi önemli devlet adamı ve yazarların var olduğu dönemdir. Onlar da memleketlerine hizmet vermektedirler. Bismarck'ın Almanya İmparatorluğu ile Prusya Krallığını birleştirmesi ise Alman gücünün zirveye çıkmasının yolunu açmıştır.

Yazarın eserini kaleme aldığı 1914 yılında ise tahtta İmparator İkinci Guillaume vardır ve yirmi altı yıldır, " ecdadının bıraktığı binâ-yı ittihâdı, malikâne-i askeriyeti gayet vâkıfâne mesai ile kat kat kuvvetlendirmiştir." (s. 15)

Kısaca tarihçesini anlattığı Berlin odaklı Almanya, geçirdiği zor günlerden her seferinde zaferle çıkmasını bilmiş, azimle çalışması, olağanüstü gayreti sayesinde Almanya'nın ilerlemesi sürekli devam etmiştir. Bu başarıdaki en önemli etken Almanların yüzyıllarca bıkmadan usanmadan çalışması ve öncekinin bıraktığına sonrakinin pek çok şey eklemesidir. Alman halkının bilim ve eğitime saygı göstermesi gelişmeyi, kalkınmayı, medenileşmeyi beraberinde getirmiş, kesintisiz bir çalışmayla da o günkü büyük gücü meydana getirmişlerdir. Yazarın eser boyunca Almanları " kavm-ı fâzıl ", Almanya'yı " şevketli " bir imparatorluk, Berlin'i " belde-i muazzamâ " olarak nitelemesi oluşturulmaya çalışılan Alman imgesinin önemli ipuçlarıdır. Aşağıda, bu ipuçlarından da yararlanarak tespit ettiğimiz imgeleri anlamlandırmaya, imgenin ortaya çıkış nedenini, mesajının ne olduğunu kavramaya çalışacağız.

Mehmed Enisî Yalkı'nın *Alman Ruhu* adlı eserinde öne çıkan imgeler Alman imgesi, Almanya imgesi, İngiltere imgesi ve Türk imgesi olarak sıralanabilir. Her bir imgeye yazarın ruhunun sindiğini varsaydığımızda *Alman Ruhu*'nun aslında kimin ruhu olduğunu anlamamız zor olmayacaktır.

1-Alman İmgesi:

Öncelikle belirtmek gerekir ki her anlatı bir dil işidir ve gezi anlatısı türünün de kendine özgü bir dili vardır. Yazarın amacı doğrultusunda dilin kullanımlarının farklılaştığı görülse de Aktulum'un dediği gibi " her yolculuk anlatısı öncelikli olarak betimsel bir söylem üzerine kurulur." (Aktulum 2006, 48) Gezi kitaplarında betimlemenin ön plana çıkması, hatta çoğu kez tamamen betimlemelerden kurulması betimlemeyi iyi okumayı gerektirmektedir. Bu kitaplarda betimlemeyi yapan özne hem gören hem de gösterendir. Böylelikle betimlemeler sonucu ortaya çıkacak olan imgeler özneliğini betimleyenden alacaktır. " Betimleyici ise imgelemine devreye sokmaktan çok okuduğu kitaplardan edindiği bilgileri stoklayan kişidir, bilimsel bir görev üstlenen, kurumlaşmış bilgi konusunda ortaya çıkan boşlukları doldurmaya uğraşan gezgindir." (Aktulum 2006, 49) Buradan betimleyicinin gördüğü gerçekleri salt gerçeklik biçiminde değil kendi dünyasında yeniden şekillendirerek betimlediği sonucu çıkmaktadır.

Yazarın oluşturduğu Alman imgesi yukarıda bahsedilen niteliklerle var edildiğinden objektif görünümlü subjektif yargılardan oluşur. Yazara göre Almanlar kusursuz bir millettir. Bütün imgelem bu tezi savunmaya yönelik betimlemelerle kurulur.

Yazar Almanları medeni bir millet, hatta Avrupa'daki diğer medeni milletlerden de üstün bir millet yapan dört neden sayar: " Sa'y, sebat, vaktin nakit olduğunu bilmek ve özellikle de vatan muhabbeti." Bu dört özellik birbirinden çıkarak ve yine birbirini tamamlayarak modern Almanya'nın temelini oluşturmuşlardır.

Yazara göre, öncelikle Almanlar çok çalışkan insanlardır. Onları bu kadar üstün duruma getiren bıkmadan usanmadan çalışmalarıdır. Karınca gibi çalışkan Almanlar çalışmayı var olmanın gayesi gibi görürler ve çalışma sonucunda elde ettikleri ücretten mutluluk duyarlar. Aynı zamanda " Alman gibi çalışmak en âli, en dür endiş bir çalışmaktır." (s. 6) Bugün hangi devlete ya da hangi bireye söylenirse söylensin " Alman gibi çalış " denilebilir. Çünkü Almanlar çok büyük bir gayretle, ilerisini düşünerek, bilinçli bir şekilde çalışırlar.

Yine yazara göre Almanlar çok sabırlıdırlar. Uzun süre, her türlü zorluğa göğüs gererek çalışırlar, böylelikle çalışmaya karşı sebat ederler. Üçüncüsü vaktin nakit olduğunu bilirler. Savaş zamanlarında sıkıntı çekseler de barış zamanlarını çok iyi değerlendirirler. Bir yandan ekonomik anlamda gelişmeyi sağlarlar öte

yandan çıkması muhtemel sonraki savaş için hazırlık yaparlar. Son olarak da vatanlarını çok severler. Bu vatan sevgisiyle kendini feda edercesine çalışırlar.

Yazarın Almanlara ait özellikleri şu şekilde özetlediğini görüyoruz:

Kanuna riayet: Kanunlara uyma Almanların en belirgin özelliklerindedir. Bütün Almanlar kanun karşısında eşittir, bir çiftçi ile imparator kanun karşısında birbirinden farksızdır. Örneğin Büyük Friedrich, Potsdam'daki Sanssouci sarayının yakınındaki değirmeni, sahibi rıza göstermediği için kaldırtmamıştır; hatta faaliyetini bile durduramamıştır.

Üstün verdiği emri derhal yerine getirme: Bir Alman askeri, üstünden aldığı emrin zorluğunu, tehlikesini düşünmeden derhal yerine getirir. Karşısına ölüm bile çıksa emri ertelemeyiz, onu uygulamaktan vazgeçmez. Yazara göre, bu sayede Alman denizaltıları İngiliz savaş gemilerini batırmayı başarmış, Alman orduları dünyanın en büyük ordularını hüsrandan hüsrana uğratmıştır.

İktisadi hayata değer verme: Almanlar ekonomiyi, paranın gücünü önemserler. Bu özelliği sayesinde Almanya, en zengin devletlerle, en tehlikeli zamanlarda bile rekabet edebilecek gücü yakalamış, milletler arasındaki itibarını en üst seviyede tutabilmiştir.

Kazandığını muhafaza etmesini bilmek: Almanlar bir marklık bir kazancı bile kaçırmak istemezler. En küçük bir kazanç bile belli bir emeğin ürünüdür, emek ise değerlidir. Çalışmayla, emekle kazanılmış hiçbir şeyi heba etmezler.

Sabırla ve son derece emin adımlarla geleceğin mutlu günlerine çalışarak gitmek: Almanların en belirgin özellikleri çalışkan olmalarıdır. Bu çalışkanlık ise belli bir ülküyle vardır. Geleceğin mutlu günlerini düşünerek sabırla çalışırlar. Buna Almanya'nın o günkü durumu şahitlik eder.

Kendinden çok milletini sevmek: Bu tür bir milliyetçilik Almanlarda çok belirgindir. Onlar milletinin mutluluğu için kendilerini feda edercesine çalışırlar. Ancak Almanlarda millet sevgisi kuru bir milliyetçilik şeklinde değil, milletinin mutluluğu için çalışmak biçiminde görülür.

Birlik-beraberlik düşüncesi: Alman milliyetçiliğinin ürünü olan bu birlik düşüncesi, hiçbir ihtirasa çarpmadan ortaya çıkar. Bu, tek vücut Alman milletinin, millet olma şuurunun derecesini gösterir. Bu birliktelik duygusu kahramanca düşüncelerin doğmasına vesile olmaktadır.

Üstün bir ahlak: Bu ahlak anlayışı Almanların sosyal hayatını düzenler, genç ruhları önce milletinin sonra da kendisinin büyük ülküleri için hazırlar. Almanların sosyal hayatı dengelidir. Çünkü Almanların hepsi-bakkalından gazinocusuna, garsonuna varıncaya kadar-askerdir. Bu askerlik süresince aldıkları eğitim, terbiye, onların tavır ve davranışlarındaki olgunluğu besler. Yazara göre, Almanların sefahatinde bile denge vardır. Paris'teki "sefahât-i rezilâne" Berlin'de kesinlikle bulunmaz. Bu yönüyle Avrupa'nın diğer modern ülkelerindeki ahlak çöküntüsü Almanlarda yoktur.

Tasarrufla uymak: Her Almanın ruhunda bu güzel özellik vardır. Almanlar bilir ki gelecekte emin olmak için bugünün varlıklarından saklamak gereklidir. Onlar bunu uygulamakta da başarılıdırlar.

Girişimci düşünceye sahip olmak: Almanlar girişimci bir özelliğe de sahiptir. Bu özellikleri sayesinde dünyanın her köşesine sokulmuşlar, her işe başvurmuşlardır. İngiltere'de bütün büyük otelleri, ticareti ellerine almış yetmiş seksen bin Alman vardır. New York pazarlarında, Kanada topraklarında, Pampa ovalarında büyük işler başarmış Alman girişimcileri görmek, Asya'nın her köşesinde, Çin ve Hint ticaret merkezlerinde yine onlarla karşılaşmak şartı değil. Almanlar, girişimcilikleri sayesinde hem para kazanırlar hem de dünyanın her köşesine milletlerinin yayılmasına hizmet ederler.

Askerliği sevmek: Bu, Almanlara atalarından kalmış en değerli hazinedir. Hem günü hem de geleceği güvence altına almanın en çıkar yolu askerliği sevmektir. Almanların hepsi askerdir. Hem mesleklerini yerine getirir hem de askerlik mesleğini icra ederler. Güvenliklerini her şeyin üstünde tutarlar, kentlerinin de belirgin bir özelliği bu güvenlik endişesiyle aldıkları tedbirlerdir. Almanlar askerliğe, kendi güvenliklerine değer verdikleri için muhteşem ordular, muazzam donanmalar vücuda getirmişlerdir.

Düşmanını sürekli gözetlemek: Almanlar düşmanlarının durumu hakkında bilgi toplamaya, istihbarata değer verirler. Bu özellik, kendi güvenliği için her millete hatta her insana gereklidir.

Turkish Studies

Mehmed Enisî'ye göre Almanlar tam anlamıyla hayat adamıdır, iş adamıdır. Hayatın bütün güçlerinden çalışmayla, sebatla yararlanmaya çalışırlar. Onlar el attıkları her işte başarılıdır. Metin bir ruha, çelik gibi bir iradeye sahiptirler. Bilime ve eğitime önem verirler. Almanlar bilimsel çalışmalarını özgürce yapabilmektedirler. Almanlarda gerçeğe ulaşma aşkı vardır. Büyük tarihçiler, doğa bilginleri, farklı alanlarda önemli bilim adamları yetiştiren Alman milleti, insanın aciz olduğunu, insanoğlunun bu kadar ilerlemesine neden olan zekâsının ve gücünün çok ötesinde onu yaratan bir büyük yaratıcı olduğuna inanır. Burada bilim ile inanç çarpışmaz, birbiriyle rekabet etmez. Bilimin amacı yaratıcıyı inkâr etmek değildir.

Yazar Alman kadınlarını da ayrıca betimler. Bu betimleme yine kusursuz Alman imgesi çerçevesindedir. Alman kadını sadedir, tasarruf yapmasını bilir. İyi bir anadır, ülkesinin nüfusuna katkıda bulunmak amacıyla çok çocuk doğurur. Çocuklarını milli ninnilerle büyütür, ruhlarına vatan sevgisini aşılır. Kocasının gelirini iyi idare eder. Onun kilerinde bir defter, iki gözlü bir terazi, bir küçük kantar vardır. Aldığını tartarak hesaba geçirir, kullandıklarını ve kalanları dikkatlice takip eder, deftere yazar. En küçük bir şeyi bile zayi etmez.

Alman kadını el işi yapar, dikiş diker. Ürettiğini satar, paraya çevirir. Ticaretle meşgul olur. Hayatın dertlerini yalnız kocasının üzerine yüklemeyi, ona yardım eder. Bunun için ailesine sevinç ve mutluluk daha kolay, daha çabuk girer.

Alman kızları da yazarın dikkatinden kaçmaz. Alman üniversitelerinde öğrencilerin yarısından fazlasını kızlar oluşturmaktadır. Kızlar buralardan mezun olunca ev süsü gibi durmazlar. Doktor, dişçi, aşçı, piyanist, öğretmen, yazar, kimyager gibi çok değişik meslek sahibi olarak hayatın her alanına yayılırlar.

Görüldüğü gibi yazar, bir toplum üzerine imge meydana getirirken izlenim oluşturma eyleminden yola çıkmıştır. Karşıdaki toplumun en belirgin özelliğinden yola çıkarak, o toplum ile ilgili değerlendirmeye varmıştır. " Kişi ve olayları anlama ve tanıma girişiminin farklı sosyal-psikolojik süreçler içinde" (Kağıtçıbaşı 1999, 217) gerçekleşebileceğini düşünen Çiğdem Kağıtçıbaşı, kişileri ve olayları algılama sürecinin iki aşamalı olduğunu savunur. İzlenim oluşturma sürecinde, başkalarını tanımaya veya algılamaya çalışırken, en belirgin özelliklerinden yola çıkarak, o kişi hakkında bir fikir sahibi oluruz. Atıfta bulunma sürecinde ise izlenim oluşturma sürecinde edindiğimiz ön bilgiler doğrultusunda karşıdakini tanımlamaya çalışırız. Kağıtçıbaşı'nın bir insanı tanımak ve davranışlarının nedenlerini açıklamak için oluşturduğu bu yaklaşımı, yazar Mehmed Enisî'ye uyguladığımızda yazarın izlenim oluşturma sürecinde Almanların çalışkanlığını temel aldığını görürüz. Yazar böyle olumlu bir izlenim oluşturma yöntemiyle Almanlara ait tüm özellikleri de olumlu görür, onlar bütün bu kalkınmışlıklarını çalışkan olmalarına borçludur. Atıfta bulunma aşamasında çalışkan Alman izlenimi, sürekli diğer özelliklerinin kökeni olarak görülmekte, böylece Alman sihirli değneğinin çalışmaktan ibaret olduğu savı ortaya konmaktadır. Öteki'nin her şeyi yazara değerli ve olumlu görünmekte, erkeğiyle kadınıyla yukarıda saydığımız olumlu özelliklere sahip Alman imgesi, kusursuz, ideal, örnek bir tip olmaktadır.

2-Almanya İmgesi:

Yazarın Almanya imgesi de Alman imgesinden çok farklı değildir. Neticede Almanya'yı bu çalışkan Almanlar kurmuştur. Ona göre, Almanya "şevketli" bir ülkedir. Medeniyetin bütün güzellikleri ve harikaları ile süslenmiş, gücünü milletinden alan bu devlet, "süfliyât-ı beşeriye ile ulivviyât-ı beşeriye yani akvâm-ı fâzıla ile mil el atlâ" (s. 5) arasındaki farkı gösteren bin bir türlü örnekle doludur.

Birkaç örnek üzerinden Almanya anlatılacaksa önce askerliğe, güvenliğe verdiği değer belirtilmelidir. "Almanya'da askerliğe hürmet ecdâddan mürüstür. Hatta eski hükümdarlar kitap ve mûsıkî gibi şeylere ehemmiyet vermezler, askerliğe, meziyet-i askeriyeye rağbet-i mahsûsada bulunurlar idi" (s.12) Bu özellik Almanya'da o denli belirgindir ki Almanya'nın ekonomik kalkınmayla askeri kalkınmayı her devirde beraberinde götürmesini doğurmuştur. Yazar, Berlin'i tanıtırken "Bu pâyitaht-ı âli, Prusya Krallığıyla Almanya İmparatorluğunun şevket ve faâliyetini tevhid ettiği, bir riâyet-i sa'y altına aldığı, merkez-i muallâ-yı askeri ve medenidir" (s. 4) der. Yani Almanya'nın en dikkat çekici özellikleri medeniyeti ve büyük askeri gücüdür. İkisi birbirinden ayrılmaz. Almanlar hem bilim ve teknolojiye hem de askeri güce eşit oranda değer vermişler, bu güçlü Almanya kalem ve kılıcın birleşmesi sonucu meydana gelmiştir.

Turkish Studies

"Gerek Berlin'e ve gerekse yine bu tesbit üzere ma'mûr u müterakkî olan sâir Almanya vilâyet u arâziyesine hasûdâne, istirkabkârâne, istilâcüyâne nazarlar, bed hevâhâne fikirler besleyenlere, Almanya sa'y-ı muazzamını durdurmak, ibre-i ticâretini kırmak isteyenlere karşı ilk dakikasında en müessir darbeyi vurmak için iyice düşünülmüş, Almanya malikâne-i kemâlâtının etrafında milyonlarca süngüden bir duvar-ı rasın yapılmış, sa'y ve marifete taarruz edenleri tedip ve tecziye için semasına zeplin balonlarından bir kubbe-i satvet çekilmiş ve insaniyetin azâmet-i merâmını, uluvviyet-i azmini âmâk-ı deryâda teccim etmek ister gibi sahilleri de tahtelbahirlerle taht-ı muhâfazâyâ alınmıştır. Evet sa'y ve marifete taarruz edenlere hadlerini bildirmek için Almanya'da bütün vasıtalar ihzâr edilmiştir, bütün ruhlar hâl-i teyakkuzdadır." (Mehmed Enisî 1330, 5)

Alıntıda da görüldüğü gibi Almanya karadan, havadan ve denizden kendi güvenliğini sağlayacak tedbirleri almıştır. Her an bir saldırı olacak gibi teyakkuzda bulunmaktadır. Berlin'de denizden otuz yedi metre yüksekte büyük bir askeri sığınak kurulmuştur. Barış günlerinde bile burada yirmi beş bin kişilik bir ordu hazır bulunmaktadır.

"Almanya'nın akla hayret veren azâmet-i mehibe-i askeriyesi" (s. 15) Almanların askerlik konusundaki üstün başarısının sonucudur. Çok eski dönemlerden itibaren Almanya askerlik ve güvenlik işinde uzman olsa da özellikle Bismarck'ın iki imparatorluğu birleştirmesi sonucunda ordusu daha bir güç kazanmış, 1871'de Fransa'ya karşı kazandığı büyük zafer sonunda sınırları iyice genişlemiş, rakiplerinin gözünde önemi bir kat daha artmıştır.

Yazara göre, dönem imparatoru İkinci Guillaume tahta geçtikten sonra barış günlerini iyi değerlendirerek "muhteşem bir ordu", "muazzam bir donanma" oluşturmuştur. Düşmanlarının cinayet ve kıskançlıklarını cezalandırmak için hazırlanan ordu ile "hiç şüphe edilemez ki Almanya'nın önünde zafer ufukları açılmaktadır." (s. 16)

Almanya "şevket-i askeriye ve saltanât-ı iktisâdiyesi" nin bir başka göstergesi bütün kentler ve kasabalar arasında ulaşım ve nakliye araçlarının bulunmasıdır. Bu ulaşım sayesinde en ücra köşeye kadar güvenlik götürülebilmekte, yine ulaşım sayesinde ekonomik hareketlilik sağlanmaktadır.

Yazara göre, Almanya temiz ve düzenlidir. Bu düzen daha ilk dakikada göze çarpar. Bu temizlik ve düzen medeniyetin, ilerlemişliğin göstergesidir. Berlin'in temizliği ise dillere destandır. Bugün Avrupa'da Berlin kadar temiz bir başkent yoktur. Berlin Almanya'nın tertemiz bir kalbidir. Bu öyle bir kalptir ki ait olduğu vücudun her köşesine sağlam damarlarla tertemiz bir kan sevk eder ve o vücudu sağlam, aktif kılar.

"Bu kalbin içinde koca Almanya'nın divân-ı meşvereti vardır ki buradan çıkan rey ve hükümler, âli kanûnlar Almanya'yı teşkil eden yirmi altı hükümet-i müttehidenin saâdetini te'min, istikbâlini tanzîm eder, öyle bir divân-ı meşveret ki burada umûmiyet-i milliyenin menâfi-i hakikîyesi nazar-ı itibârda tutulur, ihtirâsât-ı hasîsenin yeri yoktur; buranın kubbe-i muhteşemesi içinde Walpole'lerin, Gladstone'ların desâisi değil, hak ve hakikâti sevenlerin, hukâk-ı âliye-i medeniyete hürmet gösterenlerin sadaları aks eder." (s. 17-18)

Berlin'deki millet meclisinin betimlendiği yukarıdaki satırlarda gerçeğin tek bir bakış açısının süzgecinden geçtiği net biçimde görülebilmektedir. Yazar olanca özneliğiyle millet meclisinin etkinliklerini övmekte, buradan çıkan kanunların Almanya'yı oluşturan yirmi altı eyaletin mutluluğunu sağladığını, geleceğini düzenlediğini belirtmektedir. Enisî'ye göre, bu mecliste gerçek anlamda demokrasi vardır, bütün milletin menfaati gözetilmektedir. İngiltere meclisindeki Robert Walpole, William Ewart Gladstone gibi hileciler Almanya meclisinde bulunmaz. Burada sadece hukuka saygı gösteren, hak ve hakikati seven milletvekilleri vardır.

Enisî'nin meşrutiyetin yararlarını saydığı, Almanya tipi bir meclisin ne büyük işler yapabileceğini vurguladığı eserinde, aynısını ülkemizden de beklediğini çıkartmak zor değildir. Aslında seyahatnamenin yazılış amacı da budur, Almanya'dakinin aynısını Türkiye'de de görmek.

3-İngiltere İmgesi:

Daha önce de değinildiği gibi gezi yazılarında en çok başvurulan yöntem betimlemedir. Bu yazı türünde betimlemeyi yapan öznenin betimsel bir yöntem olarak "sıralama" ve "karşılaştırma" ya daha yoğun olarak başvurduğu dikkat çeker. Yukarıda izah edilen Alman ve Almanya imgesinde yazar sıralama yöntemiyle gerçeğin zenginliğini, gerçeklik içindeki çeşitliliği sunmaya çalışır. Örneğin "Herkes işitmiştir ve

Turkish Studies

gelenler görmüştür ki Berlin güzeldir, temizdir, mamurdur." ifadesinde olduğu gibi yazarın okuyucuya olabildiğince ayrıntılı bilgi vermek istediği, okurun gözünde tanımadığı bir kenti betimlemeler aracılığıyla canlı kılmaya çalıştığı dikkati çekmektedir. Alman ve Almanya imgelerinde buna benzer pek çok sıralama yöntemiyle okuyucusunu yabancı bir dünya içinde yaşatmak isteyen yazar, sıralamanın vurgusal gücünden yararlanır. Her seferinde farklı bir özelliğin ön plana çıktığı sıralamalar olumlu özelliklerin yansıtılmasında temel işlev üstlenmiştir.

Yazarın ikinci bir betimsel yöntem olarak " karşılaştırma" ya yer vermesi Almanya imgesinin karşısına İngiltere imgesini çıkartmasına neden olur. " Karşılaştırmaya öncelikle birbirinden uzak iki gerçeği yaklaştırmak ereğiyle başvurulur." (Aktulum 2006, 59) Yazarın yaptığı da Almanya ile İngiltere'yi birbirinden uzak ve birbirine rakip iki gerçeği-yaklaştırmaktır. Daha önceden gezdiği ya da kitaplardan öğrendiği İngiltere ile o gün gördüğü yer arasındaki farklılıklar karşılaştırmanın ana damarını oluşturur.

Eser boyunca yer yer görünüp kaybolan İngiltere imgesi, her seferinde olumsuz ifadelerle betimlenir. Almanya'nın şevketli gücü karşısında İngiltere cılız bir görünüm sergiler. İngiltere'nin gücünü betimlediği satırlarda bile yazar Almanya taraftarıdır. Onu diğerinden daha üstün şekilde betimlemektedir.

Özellikle askeri alanda Almanya İngiltere'den çok daha güçlüdür. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk zamanlarında Alman denizaltılarının İngiliz savaş gemilerini batırmadaki başarısı yazarın Almanya-İngiltere karşılaştırmasında öne aldığı bir unsurdur. Yine ona göre Alman gemileri İngiltere sahillerine torpido dökmüş, dünyanın en büyük ordularını hüsrandan hüsrana uğratmıştır. Almanlar askerlikteki yetenekleri sayesinde "mağrur İngiltere'nin taht-ı muhafazada bulunan sevâhilini, şehirlerini, gaz depolarını birkaç Alman kruvazörü bombardıman etmiş, İngiltere hâkimiyet-i bahriyesini çocuk oyuncağına çevirmiştir." (s. 20) Küçük bir Alman kruvazör filosu Şili sularında koca İngiliz donanmasına karşı zafer kazanmış, Falkland adaları civarında kırk kadar İngiliz, Fransız ve Japon büyük savaş gemilerinden oluşan müttefik donanmaya karşı birkaç kruvazörden ibaret olan hafif Alman filosu kahramanca mücadele etmiştir.

İngiltere imgesi güçlü Almanya karşısında silik kalmaktadır. Yazarın İngiltere'yi " mağrur" olarak nitelmesi, Almanların İngilizler karşısında aldığı başarıdan ötürü " İngiltere hâkimiyet-i bahriyesini çocuk oyuncağına çevirmesi" şeklinde ifade etmesi, bir Alman kruvazör filosunun İngiliz donanması karşısında zafer kazanmasını " küçük" bir filo ile " koca" bir İngiliz donanması mücadelesi olarak anlatması hep düşünme ve güçsüz İngiltere imgesini oluşturmaya yönelik nitelermelerdir. Yazar iki " ötek" hakkında nitelirmede bulunurken kendi bilinçaltını boşaltmakta, düşüncelerini okuyucusuna aktarıırken objektifliği bir kenara bırakmaktadır. Gerçeğin niteliği karşısında yazar imgelemine serbest bırakmakta, betimlemelerine kişisel bir görünüm katmaktadır. " Karşılaştırma böylelikle gerçeği saptıran, onu gerçek görünümünden çekip alan bir yol olur." (Aktulum 2006, 61) Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında yazıldığını düşündüğümüz eserde, yazar Almanya-İngiltere mücadelesini dile getirmekte, çalışkan ve askeri alanda yetkin Almanya karşısında İngiltere'ye hiçbir şans tanımamaktadır. " Hiç şüphe edilemez ki Almanya'nın önünde zafer ufukları açılmaktadır." (s. 16) diyen yazarın karşılaştırma yaparken dış gerçekliği bütünüyle öznel bir dönüşüme uğratması söz konusudur. Kullandığı sözcüklerde belli bir abartma bulunması olumsuz İngiltere imgesinin oluşumunda önemli bir etken olmaktadır.

İngiltere demokrasisi de yapılan karşılaştırmada olumsuz örnek biçiminde sunulur. Almanya millet meclisinde kanunlar çıkartılırken bütün bir milletin yararı gözetilir, kesinlikle hak ve hakikatten ödün verilmez. Yirmi altı eyaletin mutluluk kaynağı, meclisin bu sağlam, demokratik yapısıdır. Öte yandan İngiltere meclisinde Robert Walpole ve William Ewart Gladstone gibi hileci başbakanlar vardır. Robert Walpole, Hannover Sülalesi döneminde yirmi yıl İngiltere başbakanlığı yapmıştır ve döneminde rüşvet alması ile tanınmıştır. William Ewart Gladstone ise 1868-1894 arasında aralıklarla başbakan olmuştur. O da popülist konuşmaları ve rakipleri ile girdiği politik tartışmalarıyla ünlüdür.³ Ayrıca Gladstone, Türkler hakkında çok olumsuz ifadeler kullanarak, Türklerin dünyadan silinmesinin gerekliliğini anlatan bir kitapçık da yayımlamıştır.

³ William Ewart Gladstone hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Taha Niyazi Karaca, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı: Büyük Oyun*, Timaş Yay. İstanbul, 2011,

Yazarın İngiltere meclisinden bu iki kötü örneği çekip çıkartması İngiltere imgesini oluşturmanın bir başka yöntemidir. Yüzyıllardır var olan İngiltere Meclisi, 1700lü yılların başında karşılaşılan kötü bir örnekle ve 1800lü yılların sonundaki olumsuz bir örnekle baştan sona karalanmıştır. Gezginin imge oluştururken kendi damgasını nasıl vurduğunu göstermesi bakımından İngiltere imgesi dikkat çekicidir.

3-Türk İmgesi:

Aslında eserde Türk'ten bahsedilmemektedir. Yazarın baştan sona anlattığı "mükemmel ötekî" imgesi, Türkün ne olmadığına işaret etmektedir. "Biz" ile "ötekî" arasındaki farkları algılamak için "biz" in konumunu belirginleştirmek ereğiyle yazar eserin sonunda Türklere seslenir:

"Ey mert ve zeki Türk! Ey necib ve kanaatkâr Türk! Fıtrat sana da birçok mevhibelere bulunmuştur. Ecdâdından birçok fezâil tevârüs ettin. Kanında pek âli istidâtlar vardır; şehâmet ve şecaâta muhabbet, milliyete perestîş, mehâsin-i kahramânâneye hürmet duyarsın. Bu mahsûsât-ı mevrûsiyeyi iyi muhafaza et ve iyi kullan. Senin şân ile dolu bir tarihin, zaferle şa'şalanmış bir mâzin var, unutmama bunları! Sen o tarihin çocuğu, sen o mâzinin evladısın, hatırlıdan çıkarılma bunları! Bunların gönlünde, rûhunda uyandıracığı haklı gururu çiğnemek isteyenlere karşı pâk bir cebhe, münevver bir dimağ, kavî bir göğüs, sağlam bir vücûd göstermek için müttefikin olan Almanlar gibi çalış!" (s.24)

Alıntının işaret ettiği gibi "ötekî" ni başarılı ve büyük yapan en önemli unsur çalışmaktır. "Biz" im aslında çalışmaktan başka eksikimiz yoktur. Yazar seslenmesinde Türkün ufkunu darlaştıran gafleti atmosferini, ekonomik hayata atılmasını, tasarrufa dikkat etmesini salık vermekte, böylelikle geleceğe emin adımlarla yürünebileceğine inanmaktadır. Türkün girişimde bulunmaktan, durmadan çalışmaktan, gayret etmekten, öğrenmekten ve uygulamaktan başka çaresi yoktur. "Sade tefekkür ve istirahat adamı değil, iş adamı da ol!" (s. 25) ikazı "biz" im "ötekî" karşısındaki en önemli eksikimiz olarak dikkate sunulmaktadır.

Yazara göre, Türk gencinden beklenen vatana, millete faydalı olmak için neler yapabileceğini düşünmesi, vatana olan borcunu ödemesi, omzunda silah taşımaya, elinde zafer sancağı tutmaya arzu göstermesidir. Türk kadınından beklenen, Alman kadınları gibi ailenin ekonomisine katkıda bulunması, hayat mücadelesinde eşine yardımcı olması, yaptığı el işini satmayı da öğrenmesi, çocuklarını ciddi, vatanperver, oğlansa iyi asker, kızsaa iyi anne olmak üzere terbiye etmesidir. Türk kızından beklenen, mutlaka eğitim görmesi, hayatın her alanında bulunması, çalışkan, ciddi, zarif olması; evin süsü olmaktan çıkmasıdır.

Ulağlı'nın dediği gibi bir yazar neyi nasıl anlatırsa anlatsın, ilk bakışta kendisini ve kendi doğrularını anlatır. "Yazarın öteki diye tanımladığı aslında kendinden başkası değildir. Yazar, bir başkasını anlatırken kendinden yola çıkarak ürettiği çeşitli çıkarımlar ile karşıdakini açıklar" (Ulağlı 2006, 87) Enisi'nin yaptığı da budur. "Ötekî" ni oluştururken kendinden yola çıkar ve olumsuz Türk imgesinin karşısına kusursuz Alman imgesini kurar. Bu imge, "biz" de görülen eksiklerin tamamlandığı-aynı zamanda tamamlandığı takdirde olunabilmesi mümkün- kusursuz bir toplumdur. Sadece eserin son kısmında öğütler biçiminde kurulan bir Türk imgesi değildir bu. Eserin başından sonuna kadar kurulan, Alman gibi çalışkan "olmayan", Alman gibi ruhunu "kuvvetlendirmeyen", Alman gibi adalete hizmet "etmeyen", Alman gibi tasarruf "yapmayan", kısacası Alman "olmayan" bir Türk imgesidir bu.

Yazar, *Alman Ruhu*'nda, kendinden yola çıkarak Alman imgesini oluşturduğu gibi, Alman üzerinden de Türkü oluşturmaktadır. Bu eserde Türk imgesinin en önemli özelliği Alman gibi olmamasıdır. Eğer imge, yazarın kendi algıladığı öznel gerçeği sunmak için kullandığı bir araç ise, bu araç aynı zamanda yeni bir kimlik inşa etme göreviyle de yükümlüdür. Yani oluşturulan Alman imgesinden modern yeni bir Türk kimliği çıkartma görevidir bu. Türk ne kadar tembelse, Alman o kadar çalışkandır, Türk ne kadar geriye, Alman o kadar ileridir. Bu çatışmanın üstün tarafı olan modern Almanya imgesi örnek alınarak yeni bir Türkiye inşa edilmeli, "Alman Ruhu"ndan yararlanılarak Türk ruhu kurulmalıdır.

Sonuç:

V. Doğan Günay, *Göstergebilim Yazıları* adlı eserinde "Çoğunlukla sözeleyen sözcisini belirttiği şeyin dışında bir anlatımı aktarmak için kullanır. Sözeleyenin amacı, alıcısına söylenen şeyi değil, söylenmek istenen konusunda bilgilendirmek, söylenmek isteneni sezdirmeektir." (Günay 2002, 18) der. *Alman Ruhu*'nda yazar, eserin başından sonuna kadar oluşturduğu Almanya ve Alman imgelerıyla aslında söylemek istediğini sezdirmektedir. Bu, Osmanlı'nın son günlerinde, Osmanlı yerine yeni bir ulus inşa

Turkish Studies

etmenin teklifidir. Buna göre modern bir ulus olmanın yolu Alman gibi olmaktan, onlara benzemekten geçer. Bu Alman imgesi sadece yazarın değil, o dönem toplumunun, idaresinin, ideolojilerinin de imgesidir. Mete Tunçay'ın dile getirdiği gibi, " II. Abdülhamit Almancı bir dış politika izlediği için, ona karşı İngiltere ve Fransa'ya doğal bir eğilim duyan İttihat ve Terakki, İtilaf devletlerinden yüz bulamayınca, ister istemez yine Almanya'ya yanaşmış" (Tunçay 1997, 41) ve İttihat ve Terakki önde gelenleri türlü bocalamalardan sonra çıkacak savaşa Almanya tarafında olmayı savunmuşlardır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı patlak verince bu idealleri gerçekleştirecek ve Osmanlı devleti Almanya müttefiki olarak savaşa dâhil olacaktır.

Savaşın ilk aylarında yayımlandığını düşündüğümüz bu seyahatnamede imgelerin rastlantısal ve keyfi olmadığını, yazarın metinde bütün elemanları belli bir mantık dizgesinde birbirine bağladığını düşünmekteyiz. Bu öznel imgelerden yola çıkarak Mehmed Enisî'nin İttihat ve Terakki yanlısı bir Türk milliyetçisi olduğunu, Batılılaşmanın yolunun Almanya gibi olmaktan geçtiğini düşündüğünü söyleyebiliriz. Yazar, henüz çıkan savaşta Almanya yanında yer alınması gerektiğine, savaşın mutlaka Almanya lehine sonuçlanacağına inanmaktadır. Bu, onun dönem paradigmasına uygun hareket ettiğini, ortalama bir İttihat Terakki yanlısının Batılılaşma ve yeni bir ulus inşa etme idealinde, Almanya merkezci bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Yine Enisî'nin Almanya'yı aşırı derecede övmesinden, Osmanlı Devleti'ni Almanya yanında savaşa girmeye özendirildiği görülmektedir. Elimizde kesin deliller olmamakla birlikte Mehmed Enisî'nin Almanya'ya İttihat ve Terakki tarafından bilinçli olarak gönderildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu broşür niteliğindeki kısa seyahatnamesiyle kamuoyu oluşturmaya çalışan yazar, yenilmez Alman imgesiyle Osmanlı Devleti'nin savaşa Almanya yanında girmesini Türk toplumuna empoze etmeye çalışmıştır.

KAYNAKÇA

- AKTULUM, Kubilay (2006), " Theophile Gautier'nin İstanbul'unda Betimlemenin Kimi Görünümleri" , *Kıbatek Gezi Edebiyatı Sempozyum Kitabı*, Ankara
- ALKAN, Ahmet Turan (1992), *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Cedit Neşriyat. Ankara.
- ASİLTÜRK, Baki (2000), *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yay. İstanbul
- ATALAY, Hamit (1999), *TDK İngilizce -Türkçe Sözlük*, 1.cilt, TDK Yay. Ankara
- GÜNAY, V. Doğan (2002), *Göstergebilim Yazıları*, Multilingual, İstanbul
- GÜNDÜZ, Mustafa (2006), " Son Dönem Osmanlı Seyyahlarının Gözlemlerinde Sosyolojik Temalar" , *Kıbatek Gezi Edebiyatı Sempozyum Kitabı*, Ankara
- HOCAOĞLU, Baran (2010), *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri*, Kitap Yay. İstanbul.
- (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>)
- (http://www.temrindergisi.com/edebiyatci_bir_jon_turk.php)
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem (1999), *Yeni İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay. İstanbul
- Mehmed Enisî (YALKI) (1330), *Alman Ruhı*, Nefaset Matbaası, İstanbul
- Mehmed Enisî (YALKI) (2008), *Bir Denizcinin Avrupa Günlüğü, Avrupa Hatıratım*, Haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yay. İstanbul
- Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. VI, Meydan Yay. İstanbul, 1990
- MİLLAS, Herkül (2000), *Türk Romanı ve "Öteki"-Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniv. Yay. İstanbul.
- TOKGÖZ, Ahmet İhsan (1993), *Matbuat Hatıralarım*, Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yay. İstanbul
- TUNAYA, Tarık Zafer (1989), *Medeniyetin Bekleme Odasında*, Bağlam Yay. İstanbul.
- TUNÇAY, Mete; KOÇAK, Cemil vd (1997), *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul

Turkish Studies

-
- TURHAN, Mümtaz (1969), *Kültür Değişmeleri*, MEB Yay. Ankara.
- ULAĞLI, Serhat (2006), *İmgebilim "Öteki"nin Bilimine Giriş*, Sinemis Yay. Ankara
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (2005), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay. İstanbul.
- VATANDAŞ, Celalettin (2008), " Türkiye'nin Batılılaşma Süreci ve II. Meşrutiyeti Hazırlayan Şartlar" , *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, Ed. Asım Öz, Pınar Yay. İstanbul.